

Literatura in semiotika (predgovor)

Jelka Kernev Štrajn, Aleš Vaupotič

Današnja emancipacijska družbena gibanja se praviloma navezujejo na opredeljevanje razmerij med naravo in kulturo, na njuno razločenost in povezanost, na skrajno prepustnost meje med njima. O tem razmišljajo naravoslovci in humanisti ter, seveda, umetniki; v zadnjih letih se namreč čedalje intenzivneje povečuje in spreminja ravno doseg pojma kultura. Enako intenzivno potekajo tudi raziskave kompleksnega polja diskurzov in dispozitivov. Literatura (in tudi druge umetnosti) ima pri tem pomembno funkcijo, ker tematizira obstoječa razmerja in hkrati kot inherentni družbeni dejavnik vpliva na dogajanja v družbi, na človekovo razmerje z naravo in na njegov odnos do z novimi informacijskimi in komunikacijskimi tehnologijami preoblikovanega sveta.

S spreminjanjem človekove izkušnje se spreminjajo tudi načini reprezentacije in komunikacije. Kultura nasploh je namreč neposredno povezana z vprašanjem reprezentacije; ta pa je, kot je ugotovil Charles S. Peirce, možna samo skozi možnost znakovnega: »Znak [...] je nekaj, kar stoji za nekoga namesto nečesa v nekem oziru ali pristojnosti.« (CP 2.228) Reprezentacija pa pomeni, da nekdo ali nekaj nekoga ali nekaj predstavlja. S tem izraz reprezentacija aludira na vrsto področij od filozofije in umetnosti do politike, ekonomije in naravoslovnih ved, kar pomeni, da je tudi zgodovina pojma reprezentacija povezana z vsemi temi področji.

Pojma znak danes ni moč misliti neodvisno od teorije in zgodovine jezika. Semiotika kot samostojna veda, ki naj bi skušala koncepte različnih humanističnih znanosti narediti primerljive v njihovih podobnostih in razlikah, se je izoblikovala sočasno in v tesni prepletenosti z jezikovnim obratom v zahodnem mišljenju. Ob tem je intenzivno raziskovanje kodov in konvencij nejezikovnih znakov privedlo do nadaljnjih teoretskih obratov: kulturnega, slikovnega, medijskega, prostorskega itn. Pri obravnavi znaka nasploh in literarnega znaka posebej potemtakem ni mogoče odmisлити vizualne razsežnosti. Četudi bi se omejili zgolj na besedo, bi morali upoštevati tudi njeno vizualno razsežnost, njeno semiotično »drugost«, torej pisavo in njen dvoumni status podobe in besedilnosti, o čemer je že dosti pred Derridajem razmišljal Sv. Avguštín. V razmislek o znakih je torej treba vključiti tudi problematiko pisave, še posebej zato, ker je mogoče razpravo ravno prek nje odpreti tudi nekaterim alternativnim motrenjem razmerij med besedami, podobami in stvarmi.

Tudi historični plati te problematike se ni mogoče izogniti; znakovne prakse in strategije literarno-umetniške reprezentacije se namreč vselej dogajajo v določenem prostorskem in časovnem kontekstu.

Izhodiščni impulz skupine razprav, ki sledijo, je bilo prepričanje, da se semioza začne tam, kjer se začne življenje, mišljeno v najširšem smislu, tj. kot organsko in anorgansko življenje. To pomeni, da semiotiko razumemo kot transdisciplinarno vedo in nikakor ne zamejeno samo na tisto obdobje, ko se je o znakih najeksplicitneje govorilo, to je v šestdesetih in sedemdesetih letih dvajsetega stoletja, ko je semiotika vzporedno z razcvetom strukturalističnih metod dobila status posebne vede in postala univerzitetna disciplina. Strukturalisti so reaktualizirali de Saussurjevo pojmovanje znakov in ga aplicirali na številne pojave zunaj lingvistike. Na podlagi njegovih ugotovitev so skušali vzpostaviti spoznavanje znakovnosti predvsem na sinhroni, teoretski ravni, kar je bilo v nasprotju z dotedanjim hermenevtičnim interpretiranjem, ki je vselej upoštevalo določeno zgodovinsko situacijo v smislu celostnega konteksta in pomena. Prav zato se zdi smiselno vnovič premisliti pojmovanje znaka v luči razmerij med strukturalizmom, poststrukturalizmom in hermenevtično tradicijo, še bolj pa v luči razlike med saussurjevsko semiologijo in Peircovim semiotiskim izročilom. Tu gre za dvoje različnih pojmovanj znaka: govorimo lahko o diadnem in triadnem znaku. Temeljna razlika je v tem, da je saussurovski znak v osnovi arbitraren in konvencionalen, peircovski znak pa je vse tisto, kar je interpretirano kot znak.

Tematski sklop, ki sledi, sooča vrsto zelo različnih pogledov na znakovne prakse poetičnega in/ali strategije reprezentacije v literaturi, saj se je tako rekoč nemogoče sporazumevati o čemer koli na kakršen koli način, ne da bi uporabljali znake. Pristopi, ki jih nanizajo posamezni avtorji, tako prikazujejo možne eksplikacije vseprisotnosti znakovnega, in to z gledišč, ki omogočajo, da znakovnost sama postaja iz tega ali onega razloga bolj vidna.

Eden izmed teh kontekstov je intermedijskost, ko razmerje med komunikacijo v različnih medijih, ki jim pripadajo tradicije, povezane s stanovskimi, izobraževalnimi in drugimi družbeno-zgodovinskimi oblikami urejenosti medčloveške interakcije, obelodani znakovne prakse in jih ponudi v refleksijo. Vladimir Martinovski v razpravi *Ekfrazza in intersemiotska transpozicija: literatura, likovne umetnosti in kultura* pogleda na problem literarnih znakov z vidika prevoda med likovnim jezikom slikarstva in literarnim, natančneje pesniškim jezikom. Uvodoma predstavi tipologijo intersemiotskih odnosov med besedilnostjo in slikovnostjo Lea Hoeka, nato pa na izbranih primerih iz svetovne in sodobne makedonske poezije pokaže na kompleksnost prehajanja med znakovnimi sistemi, ki so vsakič prežeti s kulturnimi konteksti tako na produkcijski kot na recepcijski strani, na večplasten način tako v – npr. v ekfrazi – opisanem likovnem delu kot v sami pesniški reformulaciji. Gledališče kot večpredstavnostna umetnost je

v ospredju prispevka Tomaža Toporišiča *Nekaj poglavij iz zgodovine (kratkih) stikov (post)semiotične uprizoritvene teorije in prakse*. Gledališko besedilo črpa svojo posebno vznemirljivost iz napetosti, ki izvira iz premičnih poudarkov v razmerju do opozicij med besedilom in uprizoritvijo, linearno in nelinearno komunikacijo, teorijo gledališča in gledališko prakso, teatralnim in performativnim in ne nazadnje med umetnostjo in družbo. Intermedijski, interinstitucionalni in interkulturni dialog med ekstremi je produktivno jedro, množični mediji pa kontekst, ki ni več nekaj, kar bi bilo mogoče odmisлити iz gledališke komunikacijske situacije. Toporišič se posebej posveti novemu razumevanju uprizarjanja v živo v kontekstu mediatiziranih oblik kulture in pri tem obravnava projekte slovenskih avtorjev: Emila Hrvatina (Janeza Janše), Dušana Jovanovića in Simone Semenič.

Poezija nasploh in lirika posebej praviloma do skrajnosti zgoščata in do zlitosti spajata obe svoji razsežnosti: sporočilno-idejno in izrazno-konstruktivno. Jezik poezije ni navaden jezik, kar je nedvomno eden od razlogov, zakaj je njegova semiotska razsežnost tako zelo zanimiva. Božena Tokarz v razpravi *Pesniške reprezentacije negotovosti* razmišlja o fenomenu negotovosti na primerih besedil pesnikov krakovske avantgarde (Tadeusz Peiper, Julian Przyboś) in povojne poljske poezije Tadeusza Różewicza in Wisławe Szymborske ter z njimi povezanih treh različnih pesniških modelov. Negotovost, ki jo avtorica obravnava v luči semiotskih modelov sistemsko zaprte de Saussurjeve tradicije na eni strani in odprte tradicije, povezane s Peirceom, Ecom in stuttgarsko skupino (Bense), ima v poeziji konstruktivno funkcijo zbujanja radovednosti, izražanja dvomov in postavljanja vprašanj. Liriki je posvečen tudi prispevek Varje Balžalorsky Antić, *Kako pomenja pesem: Benveniste, Meschonnic, Michaux*. V njem predstavlja povezani teoriji pomenjanja v pesniški govorici, kakor ju opazuje pri Émilu Benvenistu in Henriju Meschonnicu. Metodološko gre za poskus preseganja omejitev strukturalistične semiološke tradicije, ki koncept govor (parole) odriiva na obrobje. S tem se ta pristop nekoliko približa teoriji diskurza Mihaila Bahtina, čeprav ohranja povezavo s strukturalističnimi koncepti (podobno kot npr. pozni Jurij M. Lotman v svojem delu o semiosferi). Predstavitvi metodološkega ogrodja sledi študija primera, interpretacija pesmi *La Ralentie* (Upočasnjena, 1937) Henrija Michauxa, in sicer s posebnim poudarkom na ritmu in semantični prozodiji.

Jelka Kernev Štrajn v besedilu *Zoper »naravnici« red sveta* spregovori o vprašanih, ki sta jih postavila Deleuze in Guattari. Besedilo se povezuje z avtoričinim ukvarjanjem z ekokritiko v literarni vedi in se zato nujno naveže tudi na politični vidik semioze. V svojem branju romana *Prowadź swój plug przez kości umarłych* (Pelji svoj plug čez kosti mrtvih, 2009) Olge Tokarczuk raziskovalka pokaže transčloveško vizijo sveta, opisljivo z jezi-

kom Deleuza in Guattarija, predromantičnega pesnika Williama Blakea in omenjenega romana. Besedilo pokaže na pogosto nereflektirano omejevanje semiotičnega na človeškost. Ko se sklicuje na Jakoba von Uexküllä, zatrjuje, da vsa živa bitja – ne samo ljudje – niso naravi podrejeni objekti, ampak tudi subjekti s svojimi lastnimi svetovi, znotraj katerih so tudi živali zmožne zaznavati znake. Na povsem drugačen način se politično vprašanje odpira v razpravi Alexa Goldiša *Ideologija semioze v romunski prozi pod komunizmom*. Pokaže mehanizem kolonizacije tega koncepta za politično-emancipatorično akcijo. Semioza kot koncept je v romunski književnosti postala ideološki povezovalni element, ki je nasprotoval uradni ideologiji, povezani z arbitrarnim ustoličenjem socialističnega realizma v književnostih vzhodnega bloka. V sklepu razprave Goldiš razločno prikaže asimetrijo med marksistično naravnostjo sodelavcev revije *Tel Quel* in vzhodno-evropskimi formalistično-strukturalističnimi gibanji, ki nasprotujejo, sicer na drugi ravni delujočemu, marksizmu.

Besedilo Aleša Vaupotiča *Semiotika in realizem* konstruira model peircevske semiotike kot alternative strukturalistični in jo poveže z realizmom v literaturi devetnajstega stoletja, izhajajoč iz teorije realizma Hansa Vilmarja Gepperta. Pokaže na različne možnosti semioze, ki se odreka sinhrono-sistemskemu pogledu. Vendar pa tovrsten premik ni preprost: ob soočenju z nepričakovanim fenomenom interpretacija ne vznikne iz nič in ta postopek zahteva pojasnilo, od kod pravzaprav pride novi pomen v kontinuirani peirceovski semiozi? Zato avtor, sklicujoč se na razpravo Ivana Mladenova o marginalnih idejah C. S. Peircea, sklepa o nujnosti referenčnosti, ki za primerjavo zahteva arhivski vzročnik, kakršnega je Mladenov našel v Peirceovem nerazvitem konceptu iztrošenega uma (effete mind).

Tematski blok sklene polemično naravnani prispevek raziskovalca in literarnega avtorja Iztoka Osojnika *Ikonoklazem brez-umetnosti brezjmnih: nezavedno in skrivnost*, kjer z naslovno sintagmo ni mišljena samo kritika neoliberalne tržne ekonomije, pač pa tudi kritika in zavračanje vsega, kar je ujeto v »revolucionarni pogon subverzivnosti«, tiste subverzivnosti, ki si jo aktualna oblika »Umetnosti« sproti prilašča, računajoč na svojo avtonomnost. Znaki, tudi umetniški, so namreč vselej povezani z oblastjo, ki je nujno oblast nad nekom. To se kaže med drugim tudi v obliki recenziranih znanstvenih člankov. Ne nanašajo se na vnaprej obstoječo resničnost, ampak reproducirajo diskurzivne prakse. Njihova referenčnost zapira horizonte možnega, kar je poglobilni razlog, zakaj je tako pri rabi znakov kot tudi pri refleksiji te rabe nujna posebna čuječnost.